

ზაზა სხირტლაძე

სორის ეკლესია

იზოლდა ქიჭინაძის მონაწილეობით

თბილისი 2009

ნიგნი მომზადდა და დაიბეჭდა ბატონ ირაკლი კერვალიშვილის
ფინანსური მხარდაჭერით

საავტორო უფლებები დაცულია

ამ გამოცემის არც ერთი ნაწილი არანაირი ფორმითა და საშუალებით, იქნება ეს
ელექტრონული თუ მექანიკური, მათ შორის ფოტოპირის გადაღებით და მაგნიტურ
მონაცემების ჩაწერით, არ შეიძლება გამოყენებულ ან გადაცემულ იქნას საავტორო
უფლებების მფლობელის წინასწარი წერილობითი ნებართვის გარეშე.

დაკაბადონება: გიორგი ბაგრატიონი

გარეკანის დიზაინი: ილია ხელაია

ნიგნში გამოყენებულია საქართველოს კულტურის ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორიის
(9, 11, 13, 14, 16-27, 30-46) და მ. კილაძის (1-8, 47-65) ფოტოები, აგრეთვე ა. გოგლიძის
მიერ შესრულებული სქემები (28, 29) და საქართველოს საპატრიარქოს საეკლესიო
ხელოვნების კვლევის ცენტრის ექსპედიციის მიერ გადმოღებული გრაფიკული მონახა-
ზები (10, 13, 15).

© ზ. სხირტლაძე 2009

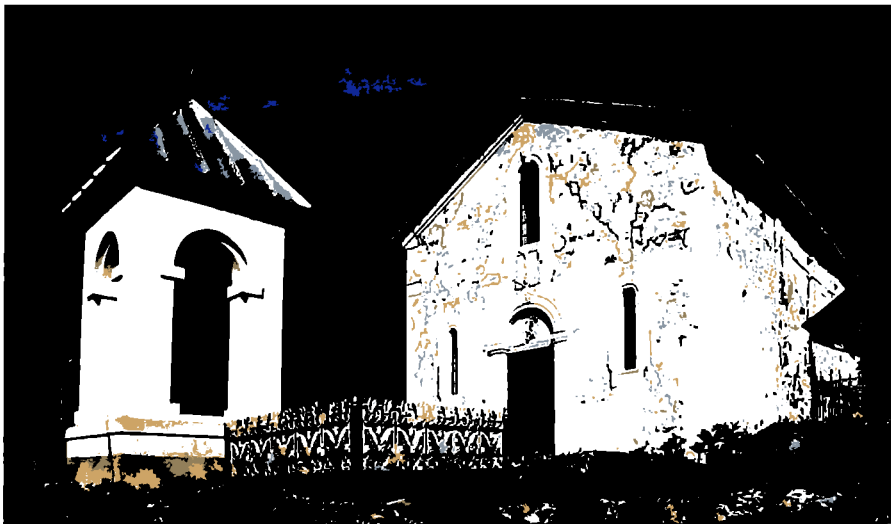
ISBN 978-9941-416-20-0

დაიბეჭდა შპს „სეზანში“. ტირაჟი 1000

სოფელი სორი რაჭაში, ონიდან თხუთმეტიოდე კილომეტრის დაშორებით, მდინარე რიონის მარჯვენა შენაკადის, სონტარულას ნაპირზეა გაშენებული. ამ მხარეში მდებარე მინდას ციხეს ვახუშტი ბატონიშვილი რაჭის ერისთავებს უკავშირებს, ხეობას სორისხევის სახელით მოიხსენიებს და იქ მდგომ დიდსა და კეთილნამენ „უგუმბათო მონასტერსაც“ ახსენებს. მისი აღწერით, მდინარე „ლუხუნის აღმოსავლით კიდის მაღალს კლდის გორას ზედა და რიონის ჩდილოთ არს ციხე მინდა, მაგარი და აულებელი მტრისაგან, და ვის უპყრავს ციხე ესე, არს ერითავეი რაჭისა. ამ ციხისავე ძირს კოშკი დგას ლუხუნის კიდესა ზედა მცველად წყლისათვის. ამ მინდას ზეით მოერთვის რიონს ჩრდილოეთიდან სორისწყევი. ამაზედ არს მონასტერი უგუმბათო, დიდი, კეთილშენი, ან ხუცის ამარად“ [ქართლის ცხოვრება, IV, 1973, გვ. 765-766].

სორი და მისი მიდამოები ოდითგანვე გამოირჩეოდა თავისი სიძველეებით. სოფლის მოშორებით მდგომი, „ჯვარის“, იგივე „ჯვარცმის“ მონასტრის სახელით ცნობილი ეკლესიის გარდა, მის შემოგარენში სამი ეკლესია ყოფილა: ერთ-ერთი მათგანი, სოფელში მდგარი წმ. გაბრიელ მთავარანგელოზის არც თუ დიდი საყდარი, არსებული გადმოცემით, იმ ერისთავის გამზრდელის მიერ ყოფილა აგებული, რომელმაც სორში მონასტერი დააფუძნა. მეორე ეკლესია სოფლიდან დაახლოებით სამი კილომეტრის დაშორებით, „სკაღორის“ სახელით ცნობილ ადგილას მდგარა, ხოლო მესამე – ტყეში არსებული ნანგრევები, ცნობილი იყო, როგორც „გადაშმის ნასაყდრი.“ სოფელში ასევე მდგარა ოთხი კოშკი, რომელთაგან ორი ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს დანგრევის პირას ყოფილა მისული [О. Минделли, 1894, გვ. 120-121]. სორის დასავლეთით, მდ. რიონის ნაპირზე, ციცაბო „მაგალთის კლდეზე“, ჩიტის ბუდეშავით მოჩანს ქვის ნაშენი, საიდანაც გამავალი მცირე ქვაბი იმდენად პატარა მოცულობისაა, რომ ტანმორჩილი ადამიანიც კი მხოლოდ მჯდომარე მოთავსდება. გადმოცემის თანახმად, იქ ბინა დაუდევს წარმოშობით ოს გოლიათს, სახელით კაისს, რომელიც გზად მიმავალ მგზავრებს ძარცვავდა [О. Минделли, 1894, გვ. 121].

მაგალთის კლდის, იგივე კაისის-კლდის ბოლოს, ლიხეთ-მაგალთის სიმაღლეზე, სორისა და წესის საზღვარზე, მაღალ მთაზე აგებული დიდი ციხე-სიმაგრე მინდაციხეს, მინდლისციხეს სახელით არის ცნობილი. ციხესთან დაკავშირებულია გად-

1. სორის ეკლესია. საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

მოცემა, რომელიც თავისი ქარგით სურამის ციხის თქმულების მსგავსია. ხალხში გავრცელებული გადმოცემით, ბერძენი და თურქი მშენებლები ციხის ან ხიდის მშენებლობისას კედელში ყოველთვის ატანდნენ სუსტ არსებას – ცოცხალ ბავშვს ან, უკიდურეს შემთხვევაში, ჩიტს ან შინაურ ოთხფეხა ცხოველს. თქმულების თანახმად, ციხის შენებისას მშენებლებს დაუჭერიათ ადგილობრივ მაცხოვრებელი მინდლის გვარის პატარა ბიჭი და მისი კედელში ჩაშენება დაუნყიათ. ეს ამბავი ბავშვის დედას გაუგია და მშენებლებთან მისულს მისი გამოხსნა უცდია, მაგრამ იგი ახლოსაც კი არ მიუშვიათ შვილთან. კედელთან მდგომი მტირალი დედა, რომელიც ხედავდა, თუ როგორ აშენებდნენ კედელში ცოცხლად შვილს, მას ეკითხებოდა: „შვილო სანდამდი? დედა, მუხლამდი! შვილო სანდამდი? დედა, მუცლამდი! შვილო სანდამდი? დედა, გულამდი! შვილო სანდამდი? დედა, თავამდი! შვილო სანდამდი? დედა, გავთავდი!“ უბედური დედა ციხესთან ახლოს ქვითინებდა და ლექსად დასტიროდა თავის შვილს:

მინდლის ციხე მინდია,
ჩემის ცოდვით სავსეა:

2. ეკლესიის ხედი დასავლეთიდან

3. კულესიის სამხრეთი ფასადი

თავნითელა მინდლის შვილი
კირნისთავით ასვია.

ციხის აგების შესახებ გადმოცემა რაჭველთა რწმენაში იმდენად ყოფილა გამ-
ჯდარი, რომ 1863 წელს სამხედრო გზის მშენებლობისას, როცა მიმდინარეობდა
მაგალთის-კლდის ქვემოთ მდინარე რიონზე ხიდის მშენებლობა, დაშინებული სორის
მცხოვრებლები ბავშვებს მარტო არ უშვებდნენ და საქონელსაც მოშორებით მიე-
რეკებოდნენ საძოვარზე. მშენებლობის დასრულების შემდეგ ხალხში გავრცელებუ-
ლა ხმა, რომ მშენებელ ბერძნებს, მას შემდგომ, რაც ბავშვი ვერ მოიხელთეს, ხიდში
ცოცხალი მამალი ჩაუტანებიათო [О. Миндели, 1894, გვ. 123].

სორის ჯვრის სახელობის მონასტერს უკავშირდება გადმოცემა, რომლის
თანახმადაც ტაძარზე აღმართული სპილენძის ჯვარი ადრე გადამშის მონასტერს
ეკუთვნოდა. სონტარულას ნაპირზევე, ტყეში მდგარი გადამშის მონასტრის ნანგრევე-
ბი ჯერ კიდევ XIX საუკუნემდე ყოფილა შემორჩენილი. გადმოცემით, წყალდიდო-

ბისას ადიდებულ სონტარულას გადამ-
შის ეკლესიიდან ჯვარი მოუგლეჯია და
სორის ეკლესიამდე მიუცურებია. ეს
გადმოცემა საფუძვლად დაედო სიმღე-
რას:

სონტარულს შემოუთვლია:
მოვალ და მოველალები,
ფეხზე არ მინდა ნალები,
ნისქეილი ბევრი წავეიერ
ზედ დაჯედილი კარები,
მონასტერს მიუახლოვდი
ზედ გადავხვიე მკლავები,
კარგი ჯვარი ქვე მივართვი
ბუშტები აქვს და თვალები,
ანდრია მინდელს ხუცესსა
გადაურიე ქალები;
იმას ბოსტანი მოვსტაცე
ქინძი, ქონდარი, კამები;
რცხალის ღვინო ბევრი ჰქონდა,
ნითელი იყო ლალები.
მინდოდა შინ შევსრულიყო
მენახა მათი ქალები,
ჭიშკარზე რომ დამინახეს,
ფიცხლათ მოკეტეს კარები,
ჩიჩაბაძის ვენახს ვეცი,
მოვლლიზე მისი ვაზები;
რიონო! ჩამომეცალე
სკოდორას მივექანები.

4. დასავლეთი კარის რელიეფები

საუკუნეთა განმავლობაში სორის ჯვრის (იგივე „ჯვარცმის“) სახელით ცნობილი ეკლესია რაჭის ერისთავთა საგვარეულო მონასტერსა და მათ სამარხს წარმოადგენდა. გადმოცემით, ეკლესიის სამხრეთ ეკვდერში, რომელიც XIX საუკუნის 70-იან წლებში ეკლესიის განახლებისას მოუშლიათ, რაჭის ერისთავთა აკლდამა იყო. ეკლესიის სამხრეთით, „ნაციხურის“ სახელით ცნობილ პატარა გორაკზე ძველად იდგა სამრეკლო, რომლისგანაც ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დასაწყისში მხოლოდ საძირკველია იყო შემორჩენილი. ადგილობრივთა ცნობით, აქ განძი უნდა ყოფილიყო დამალული. დღესასწაულებზე ამ ადგილას თემის ანუ „თემად“ დასხდომა ცოდნით [გ. ბოჭორიძე, 1994, გვ. 224].

სორის მონასტრის სახელების თაობაზე ერთიანი აზრი არ არსებობს. მიჩნეულია, რომ მონასტერი ჯვარცმის სახელობისა იყო [ხ. კაკაბაძე, 1929, გვ. 102; გ. ბოჭორიძე, 1994, გვ. 215], თუმცა მას წმ. გიორგისაც უკავშირებენ (პ. უფაროვა, როგორც ჩანს, ჭარელისძეთა სავედრებელი წარწერების საფუძველზე, მას წმ. გიორგის ეკლესიას უწოდებს; იგივე აზრისაა ი. ჭიჭინაძე [П. Уварова, 1894, გვ. 117; ი. ჭიჭინაძე, 1985]). წერილობით წყაროებს თუ დაუფუჯერებთ, სორი ჯვარცმის სახელობისა ჩანს. ერთ დროს სორში დაცულ XII საუკუნის ოთხთავზე შესრულებულ, რაჭის ერისთავ ბედანის XVI საუკუნით დათარიღებულ, სააღაპე დაწერილში ნათქვამია: „ქ. სახელითა ღმრთისა, შენ, მხსნელო და მეოხო და მფარველო სულისა ჩუენისო იესო ქრისტეო და მაცხოვარო, ჯვარცმაო ქრისტესო, რომელმან ჩუენისა წმინსათვის ჯვარცმა ითმინე“ (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, შემდგომში – ხეც, H-1707, 52v [ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, H კოლექცია, IV, 1950, გვ. 137]). XV საუკუნისათვის მონასტრის ჯვარცმის სახელობაზე ასევე მეტყველებს ერისთავ მირიან ჭარელისძის განგებით შექმნილი ჯვარცმის კარედი ხატი, რომელიც სორში ინახებოდა. ამდენად, თვალსაზრისი, რომ მონასტერი თავდაპირველად ჯვარცმის სახელობისა იყო, საეცებით მისაღება.

მონასტერს სორში XIX საუკუნის შუახანებამდე უარსებია [О. Миндели, 1894, გვ. 34]. ბატონიშვილი ვახუშტის ცნობით, ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში, მონასტერი მხოლოდ ერთი ხუცის ამარა იყო დარჩენილი [ქართლის ცხოვრება, IV, 1973, გვ. 766]. 1825 წლისათვის მონასტრის მთელი კრებული მხოლოდ წინამძღვრისა და მთავარდიაკონისაგან შედგებოდა [ვ. გობეჯიშვილი, 2006, გვ. 53]. ამ პერიოდში უმოღვანაით სორში მღვდელმონაზვნებს – დავით შიოს ძე მინდელსა და იოანე ქაიხოსროს ძეს.

ეკლესიის, მისი მხატვრობის, წარწერებისა და სიძველეების შესახებ ცნობები ჯერ კიდევ XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის სიძველისმოყვარულთა და მკვლევართა ჩანაწერებსა და ნაშრომებში ჩნდება [მ. ბროსე – 1851 წ., ო. მინდელი – 1894 წ., პ. უფაროვა – 1894 წ., ე. თაყაიშვილი – 1919-1920 წწ., გ. ბოჭორიძე – 1923 წ.]. სორში დაცულ ძვირფას სიძველეებს, განსაკუთრებით კი პატიოსანი თვლებით უხვად მოჭედილ ხატს, ჯერ კიდევ 1840-იან წლებში მ. ბროსე ალტაცებაში მოუყვანია.

ეკლესია სოფლის ჩრდილოეთით, მისგან რამდენადმე მოშორებითაა აღმართული. ბუნებრივ შემალღებზე მდგომი ერთნაირი უფუმბათო ნაგებობას (14,5x6 მ) დასავლეთიდან მდინარე ჩამოუდის, აღმოსავლეთიდან კი მთის ტყიანი ფერდი ეზოვრება.

ფლეთილი ქვით ნაგები, გაწიერი და შედარებით მოკლე გეგმის, ამათანავე ზეაზიდული პროპორციების მქონე დიდი დარბაზული ეკლესია თვალსაწიერში შორიდანვე ჩნდება. ტაძრის ფასადები სადაა; იგი მხოლოდ კარ-სარკმელთა მამკობი გვიანი ხანის რელიეფებითაა გამშვენებული.

XIX საუკუნის 70-იან წლებში ეკლესიაში განახლებითი სამუშაოები ჩაუტარებიათ. იმხანად დაურღვევიათ მისი სამხრეთი და ჩრდილოეთი ეკვდრები, რომლებიც იმ დროისათვის უკვე დანგრეული ყოფილა; ასევე დაუგრძელებიათ დარბაზის დასავე-

6. ახალი სამრეკლო, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

ლეთი ნაწილი. განახლება-გაფართოების შედეგად ეკლესიის შიდა სივრცე ფაქტობრივად ორად გაიყო – მოგვიანოდ მიშენებული მონაკვეთი ერთიანადაა შელესილი და შეთეთრებული, ხოლო საკურთხევის და დარბაზის ძირითად ანუ ძველ ნაწილს ფრესკები ამკობს.

ეკლესიის ვრცელი და ხალვათი, ზეაზიდული პროპორციების მქონე ინტერიერი სისადავით გამოირჩევა. მის ცილინდრულ კამარას პილასტრებზე გადაყვანილი თალები იყრდნობს. ფართო ნახევარწრიულ საკურთხეველში ქვით ნაგები ძველი ტრაპეზია, ხოლო საკურთხევის კედელში გამოკვეთილ ორ ვიწრო და მაღალ ნიშას სამკვეთლოს და სადიაკვნეს დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. სარკმლის ქვემოთ მღვდელმთავრის მაღალდასაჯდომელია, მის ორსავე მხარეს კი სამღვდელოთათვის განკუთვნილი ორი დასაჯდომი. ტაძრის იატაკი თლილი ქვის დიდი ფილებითაა მოპირკეთებული.

ეკლესიის ინტერიერი უხვად ნათდება სამ მხარეს (დასავლეთი, სამხრეთი და ჩრდილოეთი) არსებული კარებიდან და რვა სარკმლიდან (მათგან ხუთი XIX საუკუნის მიშენებულ ნაწილშია გაჭრილი).

ეკლესიის ძველი ნაწილი მოხატულია. XIV-XV საუკუნეებში შესრულებული ფრესკები მოგვიანოდ, XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე ნაწილობრივ განუახლებიათ.

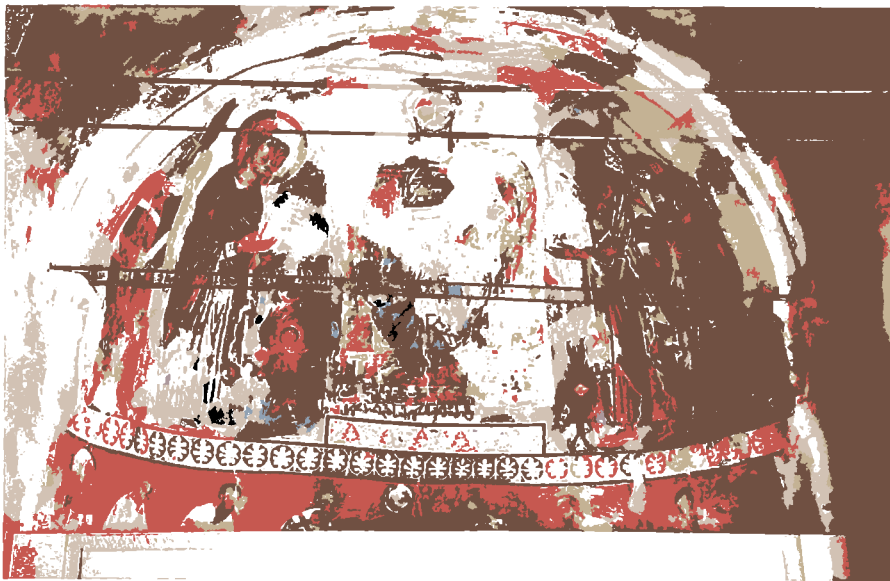
სორის ეკლესიის თავდაპირველი მოხატულობა, ე.წ. პალეოლოგოსთა ეპოქის ქართული მონუმენტური ფერწერის ერთ-ერთ საგულისხმოდ ნიშნულად არის მიჩნეული. მხატვრობა საგრძნობლად დაზიანებულია: ჭერიდან ჩამონადენი წყლის შედეგად ფრესკების ნაწილი გადარეცხილი და გამოხუნებულია. მიუხედავად ამისა, მეტნაკლებად შესაძლებელია მოხატულობის საერთო სქემის აღდგენა, შედარებით უკეთ შემონახული სცენები და სახეები კი ფერწერის მხატვრული თავისებურებების დახასიათების საშუალებას იძლევა.

სორის ეკლესიის მოხატულობის იკონოგრაფიული პროგრამა, ისევე როგორც სქემა, ტრადიციულია, ამასთან სისადავითა და ლაკონურობით გამოირჩევა.

საკურთხეველში მხატვრობა ორ რეგისტრადაა განაწილებული. ქართულ მონუმენტურ ფერწერაში მრავალი ასწლეულის მანძილზე დამკვიდრებული ტრადიციის შესაბამისად, კონქში განთავსებულია *ვედრება* – საყდარზე დაბრძანებულ მაცხოვარს შევრდომით წარუდგებიან ღმრთისმშობელი და წმ. იოანე ნათლისმცემელი; მაცხოვრის საყდართან მრავალფეროვნება გამოსახული, მათ გვერდით – მთავარანგელოზები.

საკურთხეველის კედლებზე, კონქისაგან ფართო ორნამენტული ზოლით გამოჯნულ ვრცელ არეზე წარმოდგენილია *წმინდა მსხვერპლის თავყვანისცემა* – ეკლესიის მამათა და დიაკვნთა რიგი, რომლის შუაში, სარკმელს ქვემოთ წარმოდგენილია ფეშვუმზე დასვენებული ყრმა იესოს ფიგურა. სარკმლის თავზე სულიწმიდის გამოსახულებაა მტრედის სახით, სარკმლის წირთხლებში კი მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზები სამწეროპლებით ხელში. საკურთხეველის პილასტრების კაპიტელებს ზემოთ მესვეტეთა გამოსახულებებია განთავსებული.

8. საკურთხევის კონქის საერთო ხედი

დარბაზის გვერდითა კედლებზე მოხატულობა სამ რეგისტრადაა გაშლილი. ქვემოდან მხატვრობას გასდევს დეკორატიული „ფარდა“, რომელიც ერთიანად შემოუყვება საკურთხევის აფსიდს, სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლებს.

მოხატულობის ორ ზედა რეგისტრში განაწილებულია საუფლო დღესასწაულთა ციკლის სცენების რიგი. ციკლი იწყება სამხრეთ კედელზე *ღმრთისმშობლის ხარება*-ით. მას მოსდევს *უფლის შობა*; ჩრდილოეთ კედელზე იმავე რეგისტრში *ფერისცვალება* და *ლაზარეს აღდგინება*; მეორე, შუა რეგისტრში სამხრეთ კედელზე *სულიწმიდის მოფენა* და *იერუსალიმად შესვლა*; ჩრდილოეთ კედელზე – *ღმრთისმშობლის მიძინება* და *ჯვარცმა*. მეორე და მესამე რეგისტრები ერთმანეთისაგან გამიჯნულია ფართო ორნამენტული ზოლითა და მედალიონების ფრიზით.

მოხატულობის ქვედა რეგისტრი სოლის ეკლესიის ქტიტორ ისტორიულ პირთა გამოსახულებებს, აგრეთვე ცალკეულ წმინდანთა და საერო პირთა ფიგურებს უჭირავს. ჩრდილოეთი კარის ორივე წირთხლზე გამოსახულია *მიქაელ მთავარანგელოზის* გამოცხადება ისუ ნავესადმი; ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ

9. ტიტორთა გამოსახულებები ეკლესიის დარბაზის სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნახევარზე

ნაწილში ხუთი წმინდა მეომრის ფიგურისაგან შემდგარი, ერთიან მოჩარჩოებაში მოქცეული რიგია.

დარბაზის კამარაზე ფართო ორნამენტული ზოლი მოხატულობის სამხრეთ და ჩრდილოეთ ნაწილებს მიჯნავს. კამარის ცენტრში ქრისტეს ხელთუქმნელი ხატის გამოსახულებაა; პილასტრებზე მთელი სიმაღლით წარმოდგენილია წინასწარმეტყველთა ფიგურები; ჩრდილოეთი კარის წირთხლებში მოცემულია წმ. დავით და ერწსტანტინე არგვეთელების ნახევარფიგურები, ხოლო სამხრეთ შესასვლელში – წმ. მკურნალთა, კოზმან და დამიანეს ნახევარფიგურები. სამხრეთი საკმლავის წირთხლები მცენარეული ორნამენტით არის გაფორმებული, ხოლო შესასვლელებში ნახევარფიგურების ქვედა არეს მარმარილოსებრი ორნამენტი ამკობს.

ეკლესიაში შესვლისთანავე ყურადღებას იპყრობს ყველაზე უფრო თვალსაჩინო ადგილებზე, ტრადიციისამებრ, სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლებზე წარმოდგენილი სორის ეკლესიის ქტიტორთა პორტრეტები.

სორის ეკლესიის აგებას, ისევე როგორც მხატვრობით შემკობას ადგილობრივი გადმოცემები ერისთავ ქველი ჭარელისძის სახელს უკავშირებენ [О. Миндели, 1894, გვ. 34; ე. თაყაიშვილი, 1963, გვ. 25; ს. კაკაბაძე, 1929, გვ. 108; გ. ბოჭორიძე,

10. ქტიტორთა გამოსახულებები სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნახევარზე. სქემა

1994, გვ. 217; შ. ამირანაშვილი, 1971, გვ. 335]. გადმოცემა დაკავშირებული ჩანს ქარელისძეთა გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენლის, ქველი ქარელისძის განცალკევებით შესრულებულ ფრესკულ გამოსახულებასთან. ეს გადმოცემა სინამდვილეს არ უნდა შეესაბამებოდეს, რამდენადაც სოფლის მამუნებელი პირი ხელში ეკლესიის მოდელითა და გრაგნილით სამხრეთ კედელზე, თავდაპირველ მოხატულობასთან დაკავშირებულ ქარელისძეთა საქტიტორო რიგის თავშია გამოსახული.

ეკლესიის დარბაზის ჩრდილოეთ კედელზე, მუხლმოდრეკილი საერო პირის ფიგურა წმინდა მეომართა რიგს ქვემოთ, დეკორაციული ფარდის გასწვრივ არეზუა წარმოდგენილი. ქტიტორის გამოსახულება საკურთხევისაკენ ვედრებითაა მიმართული; მის თავთან XIV-XV საუკუნეების კალიგრაფიული ლამაზი მხედრულით შესრულებული ორსტრიქონიანი წარწერაა: წმიდაო გ(იორგ)ი მ<ა>რავალძალისაო, მეოს და მფარველ ექმენ წ(ინაშ)ე ლ(მრ)თისა ქარელისძესა ქველსა.

11. ქტიტორთა გამოსახულებები ეკლესიის დარბაზის სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ ნახევარზე

12. ქტიტორთა გამოსახულებები სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ ნახევარზე. სქემა

ჭარელისძეებთან დაკავშირებული კიდევ ერთი მხედრული წარწერა შესრულებული ყოფილა იმავე კედელზე, ჭარელისძის გამოსახულების მალა. საღებავით შესრულებული, ასევე მხედრული, ცამეტსტრიქონიანი წარწერა დროთა განმავლობაში საგრძნობლად დაზიანებულა და დღეისათვის მისგან ფაქტობრივად აღარაფერია შემორჩენილი. XX საუკუნის 20-იან წლებში შესრულებული გადმონაწერების, აგრეთვე ულტრაიისფერი და ინფრანითელი სხივებით სპეციალური ფოტოგადაღების შემდეგ მას შემდეგნაირად კითხულობენ:

[ქ. შვეამგეთ ესე ეკლესია. მრავალძალის] | წმიდა გიორგის [შენწენითა მღდელმსახურთა და] ჭარელისძე გიორგი[ისითა]. [ქელითა ფ(რია)დ ცოდვილისა და] ვითისისა და მნათეს შვილისა ივანესითა და ვინცა [შენდოქა ბრძანოქი]. [თქვენცა] შეგინ[დნეს] ლ(მერ)თმან [ს. კაკაბაძე, 1929, გვ. 108; გ. ბოჭორიძე, 1994, გვ. 218; ი. ჭიჭინაძე, გვ. 8].

ამდენად, წარწერაში უნდა იხსენიებოდნენ სორის მოხატულობის ერთ-ერთი დამკვეთი გიორგი ჭარელისძე და მხატვრები – დავითი და მნათეს შვილი ივანე [ი. ჭიჭინაძე, 1985, გვ. 8]. თუ ეს ნაკითხვა სწორია, მაშინ წარწერაში მოხსენიებული გიორგი ჭარელისძე გამოსახული უნდა იყოს ეკლესიის სამხრეთ კედელზე, სადაც ეკლესიის მაშენებელი ქტიტორის გვერდით წარმოდგენილ ფიგურასთან მართლაც იკითხებოდა სახელი გიორგი.

სორის ეკლესიის აგება-მოხატვასთან დაკავშირებულ ისტორიულ პირთა ფრესკები ძირითადად დარბაზის სამხრეთი კედლის ქვედა ნახევარზე, კარის აღმოსავლეთით და დასავლეთითაა წარმოდგენილი. აქ მოხატულობის პირველ ფენაზე ოთხი მამაკაცი ქტიტორთა საკურთხეველსკენ ვედრებად მიმართულია გამოსახული. ოთხივეს მოსავს ქართველ დიდებულთა ტრადიციული სამოსი – წელში გამოყვანილი, მოკლესახელოებიანი კაბა და გრძელი, ვიწროსახელოებიანი შიდა პერანგი, ე.წ. ფესუედი სამოსი. სხვადასხვა ფერის სამოსი სახიანი ქსოვილისაა: მისი გამამშვენებელი ყვავილოვანი ორნამენტის სახე ნაირგვარია. კაბის სახელოს მამკობი, ორნამენტით გამამშვენებული სამკლავე – ე.წ. პატივი ქტიტორთა თავში გამოსახული მაშენებლის მკლავზე, ხაზს უსვამს წარმოდგენილი ისტორიული პირების წარჩინებულ წარმომავლობას და მაღალ წოდებას. ტრადიციული და ფართოდ გავრცელებულია მათი თავსაბურავიც – დაბალი ნახევარსფერული ქუდეები ქვედა გადანაკეცი კიდით ე.წ. აფრით. გამოსახულებები დაზიანებულია – წარხოცილია ფიგურების ქვედა ნაწილი, ცალკეულ შემთხვევაში ფერწერული ფენა შემორჩენილი არაა მათ სახეებზეც.

ქტიტორთა რიგის თავში გამოსახულია შუახნის მამაკაცი, მუქი ნაბლისფერი, დატალღული მოკლე თმითა და წვერ-ულვამით. დიდებულს ხელში ეკლესიის მოდელი უჭირავს, რომელსაც იგი მიართმევს მის წინ, ცის სფერენტში მოქცეულ მაცხოვარს, გამოსახულს კურთხევად შემართული მარჯვენით და თეთრი ფერის გრავნილით – მარცხენაში. სორის ეკლესიის მაშენებლის ხელში წარმოდგენილი ეკლესიის ტიპი – დარბაზული შვერილაფსიდიანი ნაგებობა ჩრდილოეთიდან თაღოვანი მინაშენით – განსხვავდება სორის ტაძრის ამჟამინდელი ხუროთმოძღვრებისაგან. საგულისხმოა, რომ ამჟამად ტაძარს არც შვერილი აფსიდი აქვს და არც მინაშენი; თუმცა, სორის ეკლესიის ჩრდილოეთი ფასადის დასავლეთ მონაკვეთზე შემორჩენილი საბჯენის ნაშთები (ქვედა ნაწილი) იმაზე მეტყველებს, რომ ერთ დროს ეკლესიას მართლაც ჰქონდა მინაშენი.

ეკლესიის თავდაპირველ მოხატულობასთან დაკავშირებული საქტიტორო რიგი გრძელდება სამხრეთი კედლისავე დასავლეთ მონაკვეთზე, რომელიც აღმოსავლეთიდან პილიასტრითაა გამოყოფილი. აქ გამოსახულია ერთიან მოწარჩობაში მოქ-

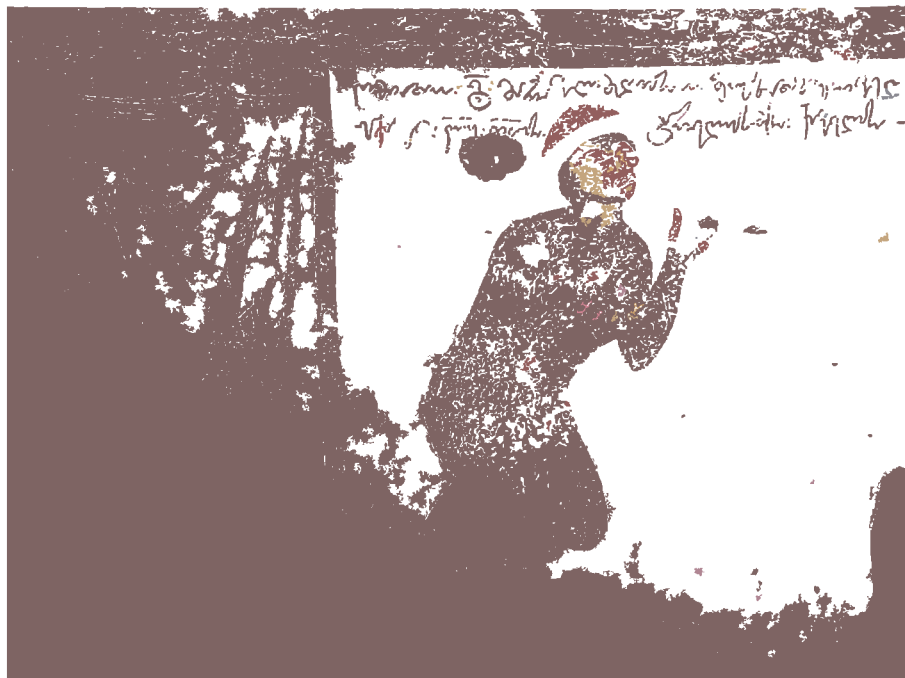
ცეული სამი დიდებულის ფიგურა, რომელთა ასომთავრული წარწერებიც დღეისათვის აღარ გაირჩევა.

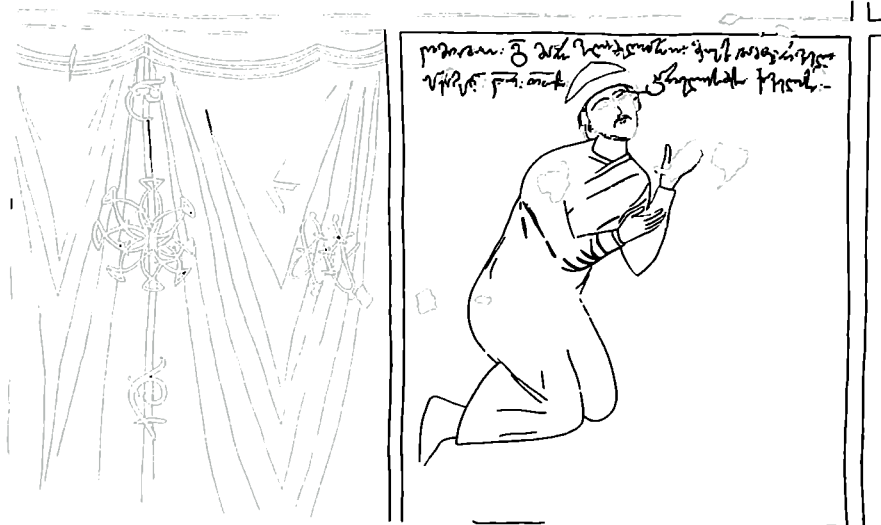
რიგით პირველი ფიგურა შუახნის, ენერგიული სახიანი მამაკაცია, მკაცრად მოკუმული ტუჩებით, წუშისებრი ფორმის თვალის ჭრილით, სწორი ცხვირითა და მაღლა აზიდული წარბებით. ქტიტორის ოვალურ სახეს მაშენებელი ქტიტორის მსგავსი მუქი ნაბლისფერი, მოკლე ხვეული თმა და ასევე მოკლე წვერ-ულვაში ამშვენებს.

მეორე ქტიტორი ახალგაზრდა კაცია, დამახასიათებელი სახის ნაკეთებით, მოკლე, ხვეული ნაბლისფერი თმით, გადაბმული წარბებით და მოკლე, დაბლა დაშვებული ყავისფერივე ულვაშით. სახის ოვალთან მუქი მოყავისფრო მონასმის შესქელებით, თითქოს ოდნავ წამოზრდილი წვერია მინიშნებული.

მესამე დიდებულის სახე ჩამონადენ წყალს საგრძნობლად დაუზიანებია; აქვს მოკლე, ხუჭუჭი თმა, შედარებით მოკლე ულვაშები და მოკლე ხშირი წვერი.

14. ქველ ჭარლისძის გამოსახულება ეკლესიის დარბაზის ჩრდილოეთ კედელზე

15. ქველ ქარელისძის გამოსახულება ეკლესიის დარბაზის ჩრდილოეთ კედელზე, სეჟმა

დიდებულთა გამოსახულებებს ერთ დროს განმარტებითი ასომთავრული წარწერები ახლდა, რომლებიც ადრევე დაზიანებულია და ამჟამად აღარ გაირჩევა. გადმოცემის თანახმად, ეკლესიის მოდელით გამოსახული მაშენებელი ქტიტორის წარწერაში იკითხებოდა: **არჩილ ქარელისძე** [გ. ბოჭორიძე, 1994, გვ. 218]. XX საუკუნის 70-იან წლებში ფრესკების საგანგებო ტექნიკური აღჭურვილობით გადაღებისას შესაძლებელი გახდა წარწერებიდან შემორჩენილი რამდენიმე ფრაგმენტის ამოკითხვა. სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში წარმოდგენილ სამ დიდებულთაგან, პირველ და მეორე ფიგურას შორის ორ სტრიქონად მართლაც იკითხება **ბაქაშისძე ქარელისძე**; მეორეს თავთან გაირჩევა მხოლოდ **ს** – გ(იორგი); მეორე და მესამე ფიგურებს შორის კი: **ქაქაშაძე** – ძენი მისნი, მესამე ფიგურის თავთან მხოლოდ სახელის პირველი ასო **ზ**-ს ამოკითხვა გახდა შესაძლებელი [ი. ჭიჭინაძე, 1985, გვ. 6]. სავარაუდოდ, აქ იკითხებოდა სახელი **ზ[აქაშ]** – **ლ[ომი]** ან **ზ[აქაშ]** – **ლ[ომკაც]**, ქარელისძეთა საგვარეულოში გავრცელებულ სახელთაგან ერთ-ერთი.

მოხატულობის თავდაპირველ ფენაზე წარმოდგენილი სორის ეკლესიის მაშენებელი და მომხატავი ქარელისძეები, ისტორიული წყაროების თანახმად, რაჭის

16. საკუთხეელის კონქის მოხატულობა. მაცხოვრის გამოსახულება

17. საკურთხეველის კონქის მოხატულობა.
ღმრთისმშობელი და მთავარანგელოზი

18. საკურთხეველის კონქის მოხატულობა.
წმ. იოანე ნათლისმცემელი და მთავარანგელოზი

ერისთავები იყვნენ. ამ საგვარეულოს შესახებ ისტორიულ წყაროებში ცნობები ძირითადად XIV-XV საუკუნეებს განეკუთვნება. ჭარელისძეთა საგვარეულოს დაწინაურება და მათ ხელში რაჭის ერისთავობის გადასვლა უნდა უკავშირდებოდეს მეფე დავით VI ნარინის (1245-1293 წწ.) მიერ XIII საუკუნის 80-იან წლებში რაჭის ერისთავის კახაბერ III კახაბერისძის ლაღატისათვის დასჯას, რასაც კახაბერიძეთა საგვარეულოს დამცრობა უნდა მოჰყოლოდა [ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 275; ო. სოსელია, 1970, გვ. 36; მ. ბახტაძე, 2003, გვ. 232-233].

ჭარელისძეთა შესახებ ისტორიულ დოკუმენტებში დაცული ერთ-ერთი პირველი ცნობა XIV საუკუნის განეკუთვნება. ეს საბუთი 1326 წლით თარიღდება და წარმოადგენს მეფე მიქაელის მიერ ოშში მოკლული მანგასარ მიქელაძის სისხლის გადახდის თაობაზე გაცემულ სასისხლო სიგელს. საბუთის თანახმად, ვინცე ჭარელისძეს აზნაური მანგასარ მიქელაძე ოშში შემოეცდომია, მეფე მიქაელმა კახაბერიძესთან,

19. საკურთხეველის კონქის მოხატულობა.
ქერობინი

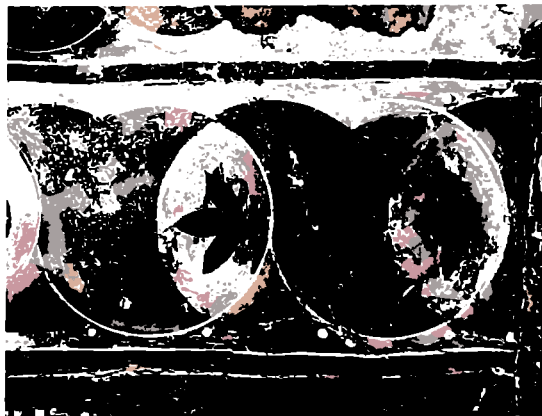

20. საკურთხეველის კონქის მოხატულობა.
სერობინი

მხეცისძესთან, კათოლიკოსთან და სხვა დარბაისლებთან ერთად, სისხლის გადახდა გოგოტაშვილს დააკისრა (ხეც, Hd-14793 [ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, II, 1909, გვ. 33-34]). ჭარელისძეების რაჭის ერისთავობის შესახებ ცნობას რაც შეეხება, იგი XV საუკუნის პირველ ნახევარს განეკუთვნება, სორთან ჩანს დაკავშირებული და რაჭის ერისთავ ჭარელისძეების დიდ ჟონებრივ შესაძლებლობებზე და სიძლიერეზე მეტყველებს. მეფე ვახტანგის 1434 წლის სასისხლო სიგელში კოტრიძეებისადმი იხსენიებიან ერისთავი ციცი და მირიან ჭარელისძეები, რომელთაც მეფის სახასო ყმა აბესალომ კოტრიძე მოუკლავთ. საპასუხოდ კოტრიძეებს ჭარელისძეებისათვის სამი სოფელი – ონჭევი, სოღრითო და ჭურისთავი დაურბევიათ. ჭარულიძენი, ბაქრიძენი და კოტრიძენი სადარბაზოდ ქუთათისში მეფესთან მისულან, სადაც დაზარალებული კოტრიძეთა სისხლი შეუფასებიათ 120.000, ხოლო

სანახშიროდ – 2.000 ძეგლ თეთრად. რაჭის ერისთავ ციცი ჭარელისძეს კოტრი-ძეებისათვის სანახშიროდ გადაუხდიათ 2.000 თეთრად დაფასებული ერთი აბალაყი ცხენი და ხმალი; ამას გარდა, სოფელი ჭურისთავი და ყმა-გლეხები – კეისავიძენი და ტაბარიისძენი, წყისები – ფუტურიძეები მამულთი, ლუნდას ეკლესია სასაფლაოთი და წყლით; ამას გარდა, სოფელში აყვანილი („აღიყუანეს სორს“) კოტრიძისათვის ჭარელისძეებს გადაუხდიათ სასისხლო გადასახადი – ერთი ჯაჭვი, რკინის ქალამანი, ერთი საძროხე ქვაბი, ერთი ჭორღათო, ერთი ოთხთავი, ჯორი, ხუთი ცხენი, თორმეტი ხარი, სამი ნაქსოვი ორხუა, ორი სინჯაფი ტყავი და სხვ. (ხეც, Sd-2886 [ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, I, 1912, გვ. 9]).

ციცი ჭარელისძის შემდგომ რაჭის ერისთავობა მისი შვილის, მირიანის ხელში გადასულა. მისი ერისთავობის დროს რაჭის ადრინდელ ერისთავ კახაბერიძეებთან (სავარაუდოდ იგივე ჩხეტიძეებთან) ბრძოლა ერისთავობისათვის კვლავ გრძელდებოდა, რაც XV საუკუნის 80-ანი წლების დამლევს ჩხეტიძეთა გამარჯვებით დასრულდა. იმ პერიოდის წერილობითი წყაროებით, შაორში მყოფი მირიან ჭარელისძისათვის უღალატია კახაბერ კახაბერიძეს და მისთვის ორი ისარი უსვრია. მირიან ჭარელისძის აზნაურთა შორის გიორგი და ახსართან შერაზანაშვილებს მოწინააღმდეგეთა ბანაკიდან მოუკლავთ ივანე თულიაშვილი და ნასყიდა ნულუკიძე, ხოლო გაქცეული გიორგი კახაბერიძე, რომელსაც ნიკორწმინდის საყდრისათვის შეუფარებია თავი, დაუჭერიათ. ერთგულების სანაცვლოდ ერისთავ მირიანს ათი კომლი ყმა უწყალობებია აზნაურიშვილ შერაზანაშვილებისათვის (ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, შემდგომში – ქიემ, საბუთი №1024). ერისთავ ჭარელისძეთა შესახებ ცნობები შემოუწნახავს იმ სიძველეებსაც, რომლებიც ერთ დროს სორის ეკლესიაში ინახებოდა. რაჭის ერისთავ მირიანს სორის ეკლესიისათვის შეუწირავს ჯვარცმის კარედი ხატი, რომლის-გან მხოლოდ ფრაგმენტებილაა მოღწეული და დაცულია ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში [მ. ნიკოლაიშვილი, 2001]. ხატის წარწერებში მირიან ჭარელისძე თანამეცხედრესთან ნათელთან ერთად არის მოხსენიებული [გ. ბოჭორიძე, 1994, გვ. 220-221; მ. ნიკო-

21. ორნამენტული მოტივი.
დეტალი

22. საკურთხეველის მოხატულობა. ეკლესიის მამათა რიგი აფსიდის ჩრდილოეთ ნახევარზე

ლაიშვილი, 2001, გვ. 39]. როგორც სიგელი, ისე ხატი XV საუკუნის შუახანებით ან მისი მეორე ნახევრით უნდა თარიღდებოდეს. მირიან ქარელისძე საკმაოდ წიგნიერი პიროვნება ყოფილა – იგი გვევლინება საბუთის დამწერად, რომელიც XV საუკუნის 80-იან წლებში მეფე ალექსანდრეს მიერ შერაზადიშვილების სასიხლო დავის გარიგების წიგნს წარმოადგენს [ქიქმ, საბუთი №647]. რაჭის ერისთავ ქარელისძე/ქარელთა და ჩხეტიძეთა შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობებია შემონახული ტაო-კლარჯული ხელნაწერების მოსახსენებელთა შორის. მიძნაძორისა და წყაროსთავის XV-XVI საუკუნეების მოსახსენებელთა შორის იხსენიებიან რაჭის ერისთავი ლომინი და მისი თანამეცხედრე მარეხი (ხეც, A-97, 104v; ხეც, A-193, 237v), ქარელი ზაქარია და დილაურადი, მახარებელი და ელისაბედი (ხეც, A-97, 361v), გიორგი და ლომინი (ხეც,

23. საკურთხეველის მოხატულობა. ეკლესიის მამათა რიგი აფსიდის სამხრეთ ნახევარზე

A-193, 49v), ჭარელისძე ლომკაცი (ხეც, A-193, 237v). ეს ცნობები, ჭარელისძეთა საგვარეულოში XV საუკუნეში ფანასკერტელ-ციციშვილთა საგვარეულო სახელის ციცი გაერცელებასთან ერთად, იმის მიმანიშნებელია, რომ რაჭის ერისთავ ჭარელისძეებს მჭიდრო კავშირი უნდა ჰქონოდათ ტაო-კლარჯეთთან.

ჭარელისძეები რაჭის ერისთავებად XIV-XV საუკუნეებში ივარაუდებოდა, XV საუკუნის დამლევეს ისინი ერისთავის სახელს კარგავენ. ისტორიული წყაროებით, XV საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულს რაჭის ერისთავობა ჩხეტიძეთა – სავარაუდოდ, რაჭის ერისთავ კახაბერიძეთა ერთ-ერთი განშტოების – ხელში გადავიდა [ო. სოსელია, 1973, გვ. 74]. იოანე ბაგრატიონის ნაშრომს თუ დავუჯერებთ, ჩხეტიძე/ჩხეიძეები:

„არიან ძველადვე თავადნი იმერეთის საერისთაოსა ჩიხორად წოდებულისა, რომელიცა იყვნენ დროსა წარინ დავითისა ბაგრატიონისასა, ცნობილნივე თავადად წელსა ქრისტეს აქეთ 1237-სა და რომელ უკანასკნელ ამათნი სახლის შვილნი იწოდებოდნენ ერისთავად რაჭისა, ხოლო შემდგომად ამისა ამა ერისთავთაგან დამდაბლებულნი სახლის კაცნი თვისნი მოვიდნენ ქართლსა შინა და მეფემან ვახტანგმან მიუბოძნა ადგილნი სურამის კერძოდ და დაასახლა მუნ წელსა 1688, და არიან მუნიდგან მოსრულნი ქართლში და აგრეთვე იმერეთში დაშთომილნი ჩხეიძენი და სხვა და სხვა სახლად მოსახლენი“ [იოანე ბაგრატიონი, შემოკლებით აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა, თბილისი, 1997, გვ. 27].

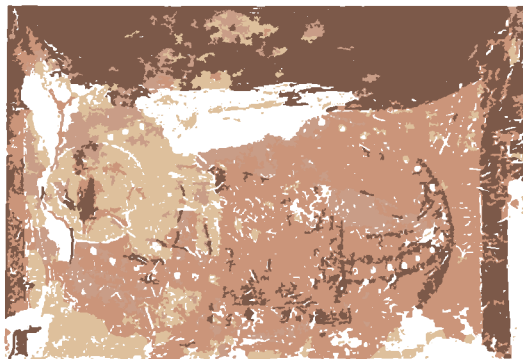
XV საუკუნის მიწურულის ისტორიულ დოკუმენტებში ჩხეტიძეთა გვარიდან რაჭის ერისთავის სახელის მფლობელებად ჩანან ივანე (1488 წ., ხეც, Hd-8731), გიორგი (1488-1490 წწ. [საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 280]), კახაბერი (1497 წ. [საისტო-

24. საკურთხევის მოხატულობა. წმ გრიგოლ ღვთისმეტყველის გამოსახულება. დეტალი

რიო მოამბე, II, გვ. 66-67]).

XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე რაჭის ერისთავებმა სორის ეკლესიის მოხატულობა განაახლეს და საეკლესიო რიგი ახალი გამოსახულებებით შეავსეს. მოხატულობის განახლება ჩხეტიძეთა გვარიდან რაჭის ერისთავ შოშიტა III-ის (1696-1731 წწ.) საეკლესიო მოღვაწეობასთან ჩანს დაკავშირებული. იმხანად მას მნიშვნელოვნად განუახლებია ედერების საკონქო კომპოზიცია (რაც, სავარაუდოდ, ფრესკის დაზიანებით უნდა

25. საკურთხევის მოხატულობა. წმინდა მსხვერპლის გამოსახულება

ყოფილიყო გამოწვეული). შოშიტას საეკლესიო მხედრული წარწერა საკურთხეველში, ედერების კომპოზიციის ქვემოთ მაცხოვრის ცენტრალური გამოსახულების ქვეშაა გაშლილი: ქ. ში, მაცხოვარო პირო მღთ(ი)სა, მე, ერისთავი შოშიტა შცმინყალე.

XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნის რაჭის ერისთავთა გამოსახულებები ეკლესიის დარბაზის სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ მონაკვეთზე, ბათქაშის სქელ ფენაზეა შესრულებული და ჭარელისძეთა გვარის წარმომადგენლებს შორის ჩართული. გამორიცხული არ არის, რომ ამ ადგილზე ადრე ჭარელისძეთა ფრესკული სახეები იყო წარმოდგენილი. მეორე ფენის მოხატულობა ცაცილებით მეტადაა დაზიანებული, ვიდრე პირველი. მასზე ფერადოვანი ფენა ერთიანად ჩამოცვენილია და ხშირ შემთხვევაში გამოსახულებებისაგან მხოლოდ მონახაზილა იკითხება.

ფრესკების განმაახლებელთა სახეების გაიგივების საფუძველს იძლევა ის საეკლესიო წარწერები, რომლებიც უკვე XX საუკუნის დასაწყისისთვის უკვე წარმოცილი ყოფილა. მხატვრობის განმაახლებელ ქტიტორთა სახელმძღვანელო მხედრულით შესრულებული წარწერები მ. ბროსეს გამოსახულებების შემომსახვერავი ჩარჩოს დასავლეთ ნაწილში წაუკითხავს. ისინი შემდეგი შინაარსისა ყოფილა: ერისთავი შოშიტა; დავითიან სოლომონიან ბაგრატიონი, მეფეთაგან გამოჩინებული მარიამ; ბატონიშვილი გრიგოლ; ბატონიშვილი ვახტანგ; ბატონიშვილი როსტომ; ბატონიშვილი ბესარიონ [M. Brosset, 1851, XII, გვ. 65].

ეკლესიის სამხრეთ კედელზე, XIV საუკუნის მაშენებელი ქტიტორის, ეკლესიის მოდელით ხელში წარმოდგენილი დიდებულის გვერდით, XVIII საუკუნის დასაწყისში მოხატულობის განმაახლებელ რაჭის ერისთავებს შედარებით უხეში ბათქაშის ფენაზე გამოუსახავთ შოშიტა ერისთავის, მისი თანამეცხედრისა და ორი ვაჟის ფრესკული სახეები. ოთხივე ფიგურა ფრონტალურად არის გამოსახული და შესრულების

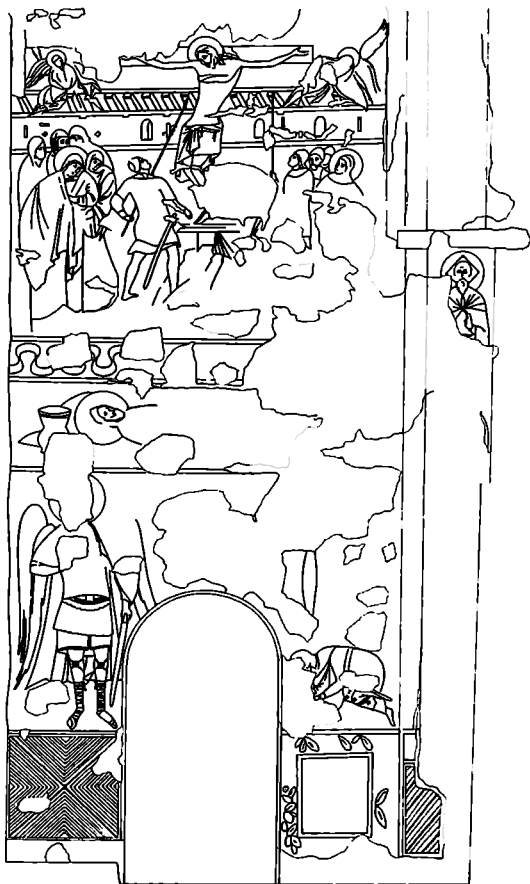
26. მთავარანგელოზის გამოსახულება
საკურთხეველის სარკმლის ჩრდილოეთ ნირთხლზე

27. მთავარანგელოზის გამოსახულება
საკურთხეველის სარკმლის სამხრეთ ნირთხლზე

მანერითა და ხასიათით მკვეთრად განსხვავდება სორის ეკლესიის მაშენებელ და მომხატველ რაჭის ერისთავ ქარელისძეთა საეკტიტორო რიგის მხატვრობისაგან. მ. ბროსეს მიერ გადმოწერილი და გამოქვეყნებული წარწერების თანახმად, ერისთავ შოშიტასა და მის თანამეცხედრე მარიამთან, აგრეთვე მათ ძეებთან – ბატონიშვილ გრიგოლთან და ვახტანგთან ერთად, საეარაუდოდ, გამოსახული უნდა ყოფილიყვნენ შოშიტას უმცროსი ძეები – როსტომი და ბესარიონი. ამასთანავე, გამორიცხული არ არის, რომ ისინი მცირეწლოვნების გამო საეკტიტორო რიგის ქვედა რეგისტრში იყვნენ წარმოდგენილნი. გამოსახულებები ამჟამად არ ჩანს – შესაძლოა ჩვენამდე არ მოუღწევია ან შოშიტას უმცროსი ძეები მხოლოდ საეკტიტორო წარწერაში იხსენიებოდნენ [M. Brosset, 1851, XII, გვ. 65; გ. ბოჭორიძე, 1994, გვ. 218; ი. ჭიჭინაძე, 1985, გვ. 4-6].

ფერწერის თავდაპირველ ფენაზე ეკლესიის მოდელით წარმოდგენილი (არჩილ?) ქარელისძის ფიგურის მოჩარჩოების ზედა ნაწილი დარღვეულია და მასში შეჭრილია

28. ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთი მონაკვეთის მოხატულობა. სვემა

29. ჩრდილოეთი კედლის დასაბეღეთი მონაკვეთის მოხატულობა. სქემა

განმახლებელი ქტიტორის, შოშიტა ერისთავის ფიგურის ცალკეული დეტალები (ქუდი და ჯვარი, რომელიც მას ხელში უჭირავს).

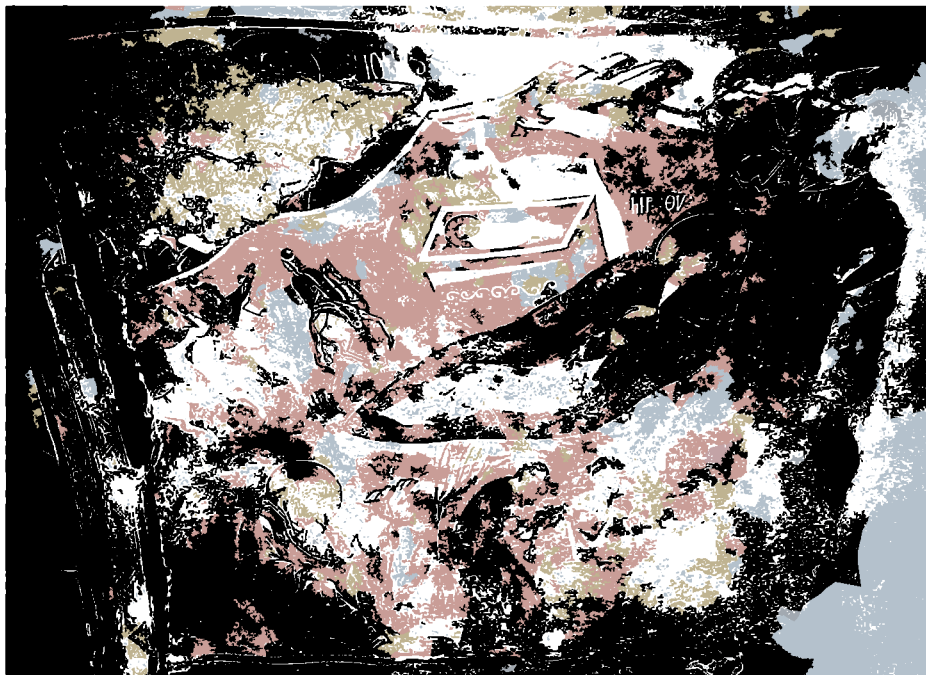
ახალგაზრდა მამაკაცის ფიგურა, რომელსაც უნდა პქონოდა მხედრული წარწერა: ერისთავი შოშიტა, ფრონტალურად არის გამოსახული. სამოსი, რომელიც მას მოსავს, XVII საუკუნის დასაწყისიდან ფართოდ ჩანს გავრცელებული ქართველ წარჩინებულთა შორის. მარჯვენა მოხრილ ხელში მას დიდი ზომის, მარგალიტებით მოოჭვილი, ბოლოებგაგანიერებული ჯვარი უჭირავს, ხოლო მარცხენა წელზე აქვს დოინჯშემორტყმული. მას წელში გამოყვანილი, კალთავანიერი, გრძელსახელოებიანი უნაბისფერი წითელი კაბა მოსავს, რომლის ზედაპირი ვარდების მსგავსი თეთრი კონცენტრული წრეების ორნამენტული სახითაა დაჩითული. კუთხოვანი გულისპირიდან, რომელსაც მუქი წითელი კანტი შემოსდევს, მრგვლად ამოჭრილი მოყვითალო-ვარდისფერი ფესვები სამოსი მოუჩანს. კაბის გულისპირზე, ამ ყაიდის სამოსისთვის დამახასიათებელი თარაზული თეთრი ზორტები პარალელურ რიგებადაა დანყობილი. წელზე შემორტყმული აქვს სამ პორიზონტალურ რიგად წითელი ხაზებით გამოყოფილი მონაცრისფრო-თეთრი ფერის სარტყელი. შოშიტა ერისთავის სახე საგრძნობლად გამქრალებულია, ძნელად გაირჩევა თვალ-წარბი, ცხვირის ნესტოები, აქა-იქ შემორჩენილი სახის ოვალის მოყავისფრო-შავი კონტურული მონახაზი. ფიგურის მუხლს ქვემოთ მხატვრობა წარხოცილია.

მეორე ფიგურა შოშიტა ერისთავის თანამეცხედრისაა. გამოსახულების თანხმელები წარწერის კვალი გამქრალია. იგი შემდეგი შინაარსისა ყოფილა: დავითიან სოლომონიან ბაგრატიონი, მეფეთაგან გამოჩინებული მარიამ. ქალის დოინჯშემორტყმული პოზა იმეორებს თანამეცხედრისას. მარიამის სახე დაზიანებულია. ამჟამად გაირჩევა მისი მრგვალი პირსახე და მხრებზე დაფენილი ლეჩაქის სილუეტი. ქალს მოსავს წელში გამოყვანილი კაბა, შემორტყმული ბრტყელი სარტყლით, რომელიც ძლიერ წარხოცილია. ქალის მოსასხამის „დაჩითული“ ყვავილოვანი ორნამენტი კაბისას იმეორებს. წელს ქვემოთ კაბისა და მოსასხამის კალთები ბათქაშის ჩამოშლის გამო ფრაგმენტულადაა მოღწეული.

30. წმ. სვიმონ მესვეტის გამოსახულება
საკურთხეველის სამხრეთი პილასტრის თავზე

32. ღარბაზის კამარის სამხრეთი ქანობი. „უფლის შობა“

მანდილოსნის შემდეგ, რამდენადმე ზემოთ, ჭაბუკის ფიგურა ნარმოდგენილი, საეარაუდოდ წარწერით – ბატონიშვილი გრიგოლ. ისიც დოინჯუმორტყმულ პოზაშია გამოსახული, მარჯვენა ხელი მაღლა აქვს ამართული. მხატვრობის ფენის დაზიანებისა და ბათქამის ჩამოშლის გამო, ფიგურა ფრაგმენტულია – აღარ გაირჩევა კაბის თარგი და სამოსის სახე. იკითხება მაღალი თავსაბურავის ფორმა, ნაწვეტებულ დაბოლოებითა და ირიბად აქეცილი აფრით.

მეოთხე ფიგურიდან მხოლოდ მოლურჯო-შავი გრაფიკული მონახაზია შემორჩენილი. იგი მესამე ფიგურაზე რამდენადმე მაღლა გამოუსახავთ, რაც საეარაუდოს ხდის, რომ აქ გამოსახული იყო შოშიტას მეორე ვაჟი, წარწერით – ბატონიშვილი ვახტანგ. ფრესკაზე ცამეტი-თოთხმეტი წლის ჭაბუკია გამოსახული. რაჭის ერისთავის ოჯახის სხვა მამაკაც წევრთა მსგავსად, მასაც მაღალი ქუდი ჰხურავს.

33. მწყემსის ფიგურა „უფლის შობის“
კომპოზიციიდან. დეტალი

ეკლესიის მეორე ფენის მხატვრობის შესრულების ხასიათი და ქტიტორების სამოსი XVII-XVIII საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი ნიშნებით ხასიათდება.

ეჭვს არ იწვევს, რომ XVII-XVIII საუკუნის მიჯნის ქტიტორულ პორტრეტებზე წარმოდგენილი არიან რაჭის ერისთავი შოშიტა III (1696-1731 წწ.), მისი თანამეცხედრე, ბაგრატ IV იმერთა მეფის ასული მარიამი, ძეები: გრიგოლი (შემდგომში ერისთავი 1732-1743 წწ.), ვახტანგი (შემდგომში ერისთავი 1743-1749 წწ.), როსტომი (შემდგომში ერისთავი 1749-1769 წწ.) და ბესარიონი (შემდგომში აფხაზეთ-იმერეთის კათოლიკოსი 1742-1769 წწ., კაცია დადიანის დროს ოდიშის კათოლიკოსი 1769-1773 წწ.).

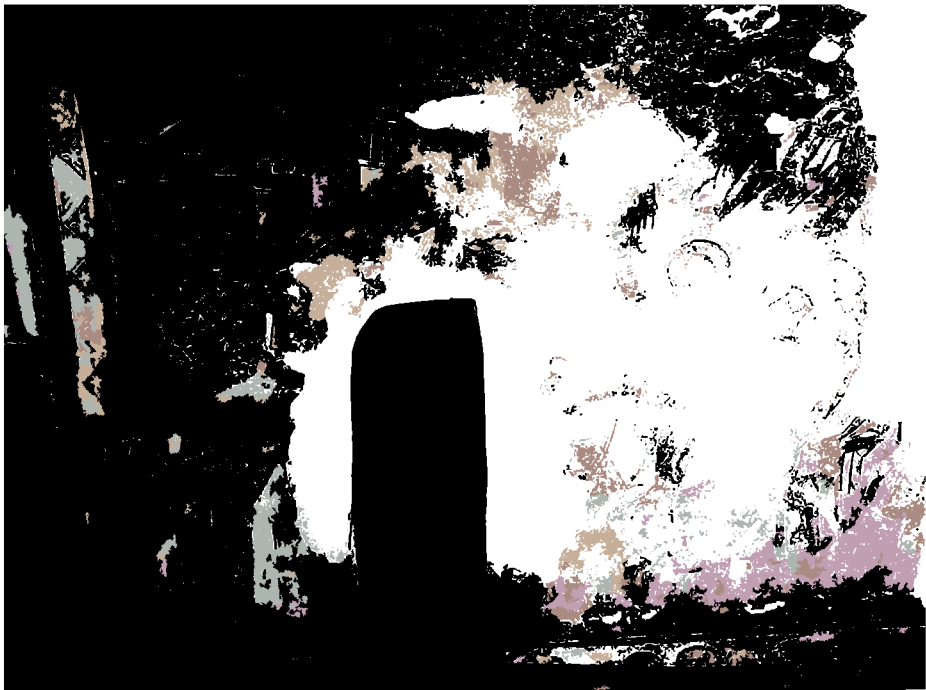
შოშიტა III-ისა და მისი ძეების (განსაკუთრებით როსტომის დროს) მმართველობის პერიოდში რაჭის ერისთავები

განსაკუთრებულ ძლიერებას აღწევენ, თავს რაჭის ძველი ერისთავების – კახაბერიძეთა მემკვიდრეებად თვლიან; იერთებენ იმერეთის ნაწილს, უარს ამბობენ იმერეთის მეფისადმი დაქვემდებარებაზე და მის წინააღმდეგ არაერთ შეთქმულებაში იღებენ მონაწილეობას. შოშიტა III-ის გაძლიერებისათვის მნიშვნელოვნად უნდა შეეწყო ხელი იმ ახლო ნათესაურ კავშირებს, რომელიც მას დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებთან და უმაღლეს სასულიერო იერარქებთან ჰქონდა. მას ბიძად ეკუთვნოდა აფხაზეთის კათოლიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე, ძმად – გედეონ გაენათელი (ნიკორწმინდელ-გაენათელი?); მისი თანამეცხედრე, მარიამი ბაგრატ IV იმერთა მეფის ასული იყო, ხოლო ასული – კაცია დადიანის თანამეცხედრე. ერთ-ერთ ვაჟს, ვახტანგ მეფის ასული ჰყავდა ცოლად [ქრონიკები, III, თბილისი, 1967], მისი ვაჟი, ბესარიონი კი შემდგომში აფხაზეთის კათოლიკოსი გახდა.

რაჭის ეკლესია-მონასტერთა შორის სორის ეკლესია ძვირფასი საეკლესიო ნივთებისა და ჯვარ-ხატების სიმრავლით ერთ-ერთი გამორჩეული ყოფილა, რაც XIX-XX საუკუნეში ეკლესიის არაერთი ძარცვის მიზეზი გამხდარა. გასული საუკუნის

34. სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთი მონაკვეთის მოხატულობა. სქემა

35. დარბაზის კამარა. სამხრეთი ქანობის დასავლეთი მონაკვეთი. „იერუსალიმად შესვლა“

20-იან წლებში გ. ბოჭორიძე აღნიშნავდა, რომ რაჭის ეკლესია-მონასტრებში დაცული ჭედური ნივთების თვალსაზრისით: „ყველაზე მეტად დაზარალებულია სორის ბაზილიკა. მის შესანიშნავ ხატებიდან, რომელნიც თავის დროზე უნახავთ მ. ბროსესა და პ. უვაროვას, მხოლოდ ერთი ყუთი ნატეხებილა ვიპოვნე. დაზიანებულია აგრეთვე მისი დიდი ჯვარი, რამდენიმე ჭედილი ფურცელი (ვერცხლისა) აგლეჯილი და დაკარგული აქვს“ [გ. ბოჭორიძე, 1994, გვ. 59].

ეკლესიაში დაცული სიძველეებიდან დღეისათვის სულ რამდენიმე შემორჩა (ყველაშათგანი დაცულია ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში):

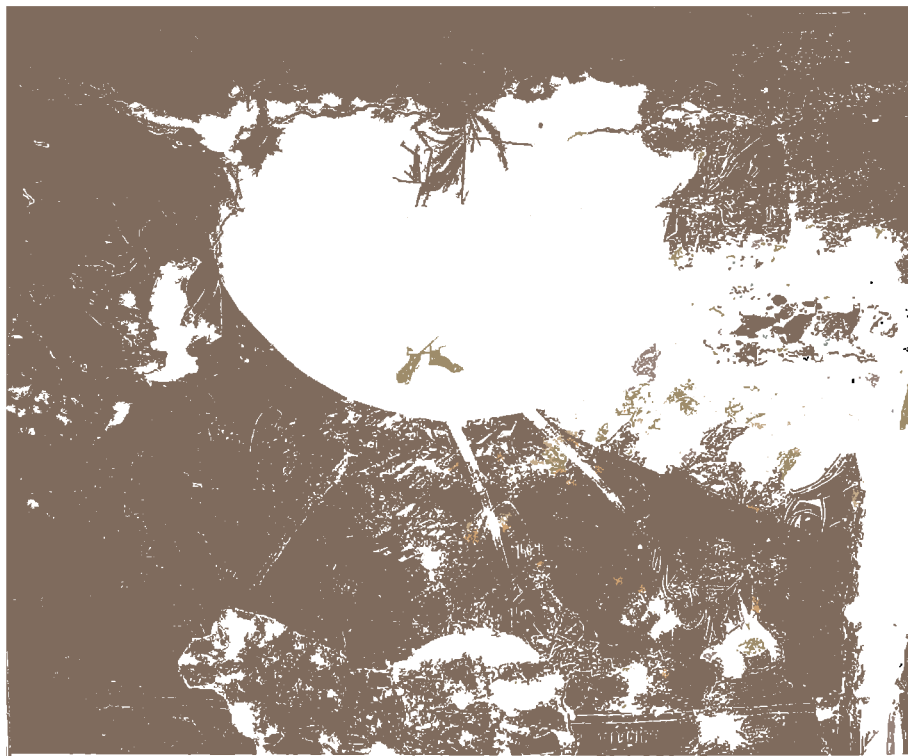
მაცხოვრის ვერცხლით მოჭედილი ფერწერული ხატი (27x18,7 სმ) (საინე. №3126). ხატის ზურგზე დაკრულ ვერცხლის ფირფიტაზე შესრულებულია ერისთავის შვილის, ქაიხოსროს ვრცელი მხედრული წარწერა. ეს ქაიხოსრო იხსენიება იმ პირთა შორის,

36. იერუსალიმელთა ჯგუფი „იერუსალიმად შესვლის“
კომპოზიციიდან

37. იერუსალიმის ხედი „იერუსალიმად შესვლის“
კომპოზიციიდან

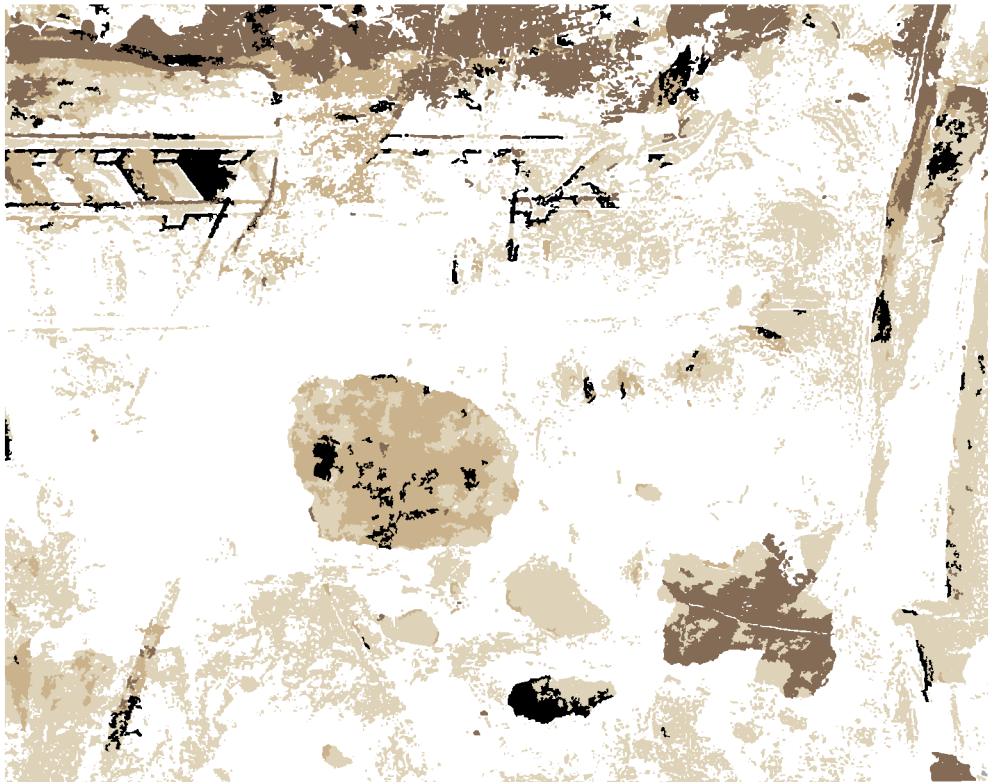

38. დარბაზის კამარა, ჩრდილოეთი ქანობის დასავლეთი მონაკვეთი. „ფერისცვალება“

რომლებიც ამონმებენ კათოლიკოს ბესარიონის (შოშიტა III-ის ძე) 1740-იანი წლებით დათარიღებულ საბუთს ქაიხოსრო წერეთლისადმი, აგრეთვე იმერეთის მეფე ალექსანდრე V-ის (1739-1752 წწ.) საბუთს წერეთლებისადმი. შესაბამისად, ქაიხოსროს XVIII საუკუნის შუახანებში, სახელდობრ 1742-1769 წლებში უნდა განეხილებინა მაცხოვრის ხატი. ამ ხატის გულში მჯდარა ჯვარცმის ხატი, რომელიც XX საუკუნის დასაწყისისათვის უკვე დაკარგული იყო; ძველი აღწერებიდან ცნობილია, რომ ხატის ნუსხურ წარწერაში იხსენებოდა ხატის მომჭედავი ოსტატი – ოქრომჭედელი იაკუბი.

იმერეთის მეფე სოლომონ II-ის ასულის, დარეჯანის დაკვეთით დამზადებული და შენდრული ვერცხლის ფეხებში და ლანგარი, წარწერებით (საინვ. №3778).

40. დარბაზის ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთი მონაკვეთი. „ჯვარცმა“

ჯვარცმის მომცრო კარედი ხატის (24.5x18.5 სმ) ნაწილი – ცენტრალური ფრთა შიდა ხაზით, აგრეთვე მარცხენა კარი (საინვ. №3201). როგორც თავი ხატის, ისე მისი ბუდის ზურგზე შემორჩენილ ოქროცურვილი ვერცხლის ფურცელზე კიდურ-ყვავილოვანი ასომთავრულით შესრულებული იყო წარწერები; მასში იხსენიებოდნენ რაჭის ერისთავი მირიანი და ნათელი შვილებითურთ, ხოლო შუა ხატზე არსებულ წარწერაში – ასევე მირიან ჭარელისძე და მისი მეუღლე ნათელი. წარწერაში მოხსენიებული მირიან ჭარელისძე ცნობილია ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის №1024 საბუთიდან, რომელიც XV საუკუნის 80-იანი წლებით თარიღდება.

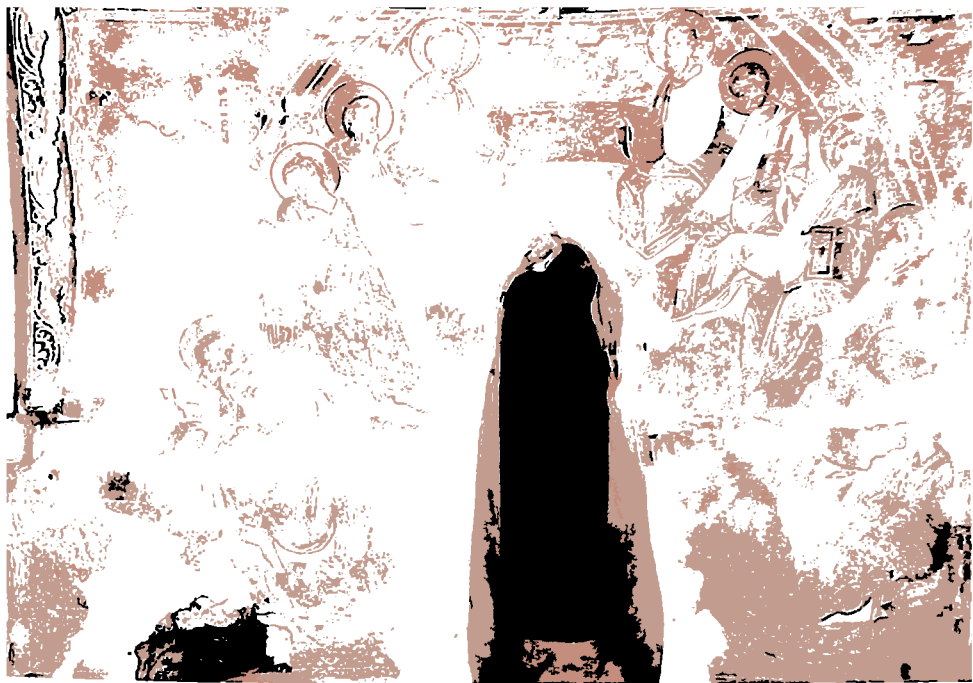

42. დარბაზის ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთი მონაკვეთი. „ღმრთისმშობლის მიძინება“

43. მოციქულთა ჯგუფი „ღმრთისმშობლის მიძინების“ კომპოზიციიდან

44. დარბაზის სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთი მონაკვეთი. „სულიწმინდის მოფენა“

ეს თარიღი შეიძლება დავინროვედეს, რამდენადაც 1488 წელს რაჭის ერისთავი უკვე ივანე ჩხეტისძეა (ხეც, Hd-8731).

მთავარანგელოზთა ვერცხლის, ოქროცურვილი ხატი, XIII საუკუნისა; მის საქტიტორო წარწერაში იხსენიება ნიანია თავდიდასძე (საინვ. №3208).

წმ. გიორგის ვერცხლით ნაჭედი ხატი (საინვ. №3104). მისი შექმნის სავარაუდო პერიოდი XIII-XIV საუკუნეებით შეიძლება განისაზღვროს.

ღმრთისმშობლის ფერწერული ხატი მოჭედილი არშიით (საინვ. №3121), XVIII საუკუნისა.

ვერცხლის ბარძიმი, სოლომონ II-ის მეუღლის, ოტია დადიანის ასულის, დედოფალ მარიამისეული მხედრული წარწერით (საინვ. №3795).

ვერცხლის ლანგარი, XVIII საუკუნისა (საინვ. №3778), დარეჯან დედოფლის წარწერით.

45. წმ. კონსტანტინე არგვეთელის გამოსახულება ჩრდილოეთი კარის თაღის დასავლეთ ქანოზზე

46. წმ. დავით არგვეთელის გამოსახულება ჩრდილოეთი კარის თაღის აღმოსავლეთ ქანოზზე

ოქრომკედით ნაქარგი მომცრო ზომის (71,5x115 სმ) გარდამოხსნა (საინე. №6671) რომელიც XIX საუკუნის პირველ ნახევარშია შექმნილი. მას კათოლიკოს ზაქარია ქვარიანისეული გარდამოხსნის პირად მიიჩნევენ, ამასთან ხაზს უსვამენ მის დიდ სიახლოვეს გიორგი აბაშიძისეულ გარდამოხსნასთან. სორის ეკლესიის გარდამოხსნას საქტიტორო წარწერა არ შერჩენია, რადგან გარეთა ბორდიური, რომელზეც ტექსტი უნდა ყოფილიყო შესრულებული, მოგვიანოდ წითელი ნაჭრით შეუცვლიათ [ვ. ბერიძე, 1983, გვ. 42-43, ტაბ. 23].

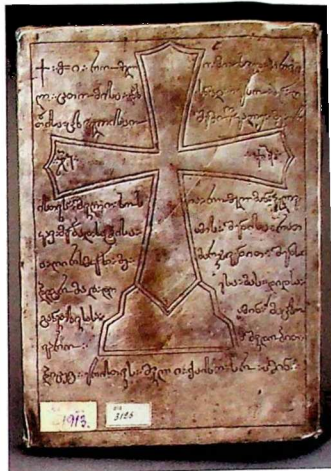
დაღუბულ-დაკარგულ სიძველეთა შორის აღსანიშნავია:

დიდი ზომის (296x131 სმ), ვერცხლით მოჭედილი საკურთხევისწინა ჯვარი, შექმნილი, სავარაუდოდ XI-XII საუკუნეებში და მოგვიანოდ განახლებული. ჯვარს ჰქონია საქტიტორო წარწერა, რომლის თანახმადაც იგი მარკოზის დეკანოზობას მოუჭედავს ოქრომქანდაკებელ სულას. 1920-იან წლებში ჯვარი უკვე დაზიანებული ყოფილა [ვ. ბოჭორიძე, 1994, გვ. 219].

მაცხოვრისავე მომცრო (21x15 სმ) ხატიდან დარჩენილი ფრაგმენტები ქედური

47. მაცხოვრის ქედური ხატი (ქიემ, საინე. № 3126)

48. ხატის ზურგი საქტიტორო წარწერით

49. ვერცხლის ბარძიში მეთუ სოლომონ II-ის მუდულის, მარიამის წარწერით (ქიემ, საინე. № 3795)

50. ნი. გიორგის ქედური ხატი (ქიემ, საინე. № 3104)

51. ჯეარცმის კარელი ხატი (ქიემ,
საინე. № 3201)

52. კარელი ხატის ცანტრალური
ნაწილის ზურგი საქტიტორო
წარწერით

53. ღმრთისმშობლის ხატი (ქიზ, საინე. № 3121)

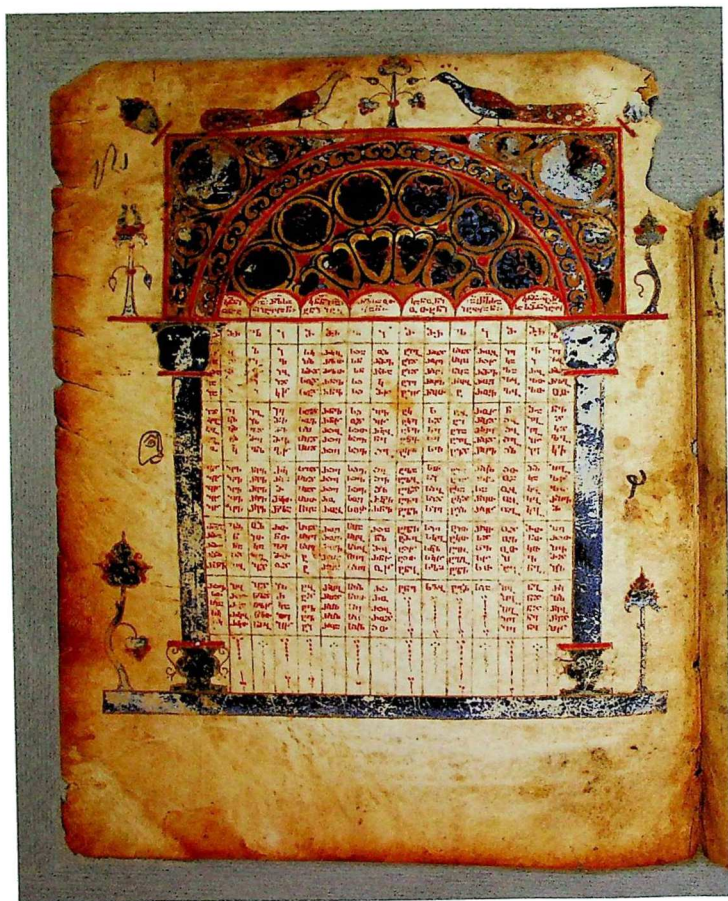
ვერცხლის პერანგისა, რომლის წარწერაშიც ამოიცნობა მამნეს – XVI საუკუნის ცნობილი ოქრომქანდაკების სახელი.

ათამდე ფრაგმენტი ფერწერული და ჭედური ხატებისა – ზოგის ფიცარი, ზოგისა კი ვერცხლის ფრაგმენტები.

ნაქარგობები: გამოსახულებებით შემკული და უხვად მოჭყევილი ოლარი, იმხანად უკვე დაზიანებული, აგრეთვე დაფარა.

საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს XII საუკუნის მოხატული ოთხთავი, რომელიც 1920 წელს ექვთიმე თაყაიშვილმა რაჭიდან ჩამოიტანა და ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას გადასცა (ამჟამად ინახება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში H-1707 [ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, H კოლექცია, IV, 1950, გვ. 136-

137]). უყდო, თავბოლონაკლული, ფრაგმენტული და დაშლილი ხელნაწერი (ზომა 23x18 სმ) შეიცავს 214 ფურცელს; ეტრადი გამოირჩევა მაღალი ხარისხით, თხელია და თავის დროზე, როგორც ჩანს, თეთრი იყო. ნაწერია ნუსხურით, სათაურები – ასომთავრულით. ხელნაწერი გაფორმებულია მაღალი მხატვრული დონის მინიატურებით და დეკორით. მოღწეულია მხოლოდ კამარათა ნაწილი (წ და ლ), რომელთა თავსართებსაც ამკობს მცენარეული ორნამენტები და ფარშავანგთა გამოსახულებები. ოთხთავს ახლავს მახარებელთა მინიატურები (2v, 55v, 89v, 149v); სახარების ტექსტის დასაწყისები შემკულია თავსართებით და ფიგურებით გამშვენებული საზედაო ასოებით. ხელნაწერი გადაუნუსხავს არსენს, ვარდან ავლეველის – კონსტანტინეს ძის მომგებლობით, წმ. თეოდორეს საგვარეულო მონასტრისთვის (88v; 192r-v; 145r). ხელნაწერის აშიებზე XV-XVI საუკუნეების მხედრულით შეტანილია რაჭის ერისთავ ბედიანის სააღაპე დაწერილი (54r), აგრეთვე ერისთავ ლომინისა და მისი ძმის, ქაიხოსროს მიერ ბედიანისთვის დადებული სააღაპე დაწერილიდან განახლება კუდაროს (54v-55r); ბედან დადიანის მიერ დაწერილი გადავიში მონასტრის საქონლის ნუსხა, სადაც იხსენიება სორის მონასტერიც (54r) და სხვ.

54. სორის ოთხთავი (ხეც, H-1770). კანონთა ტაბულა

55. სწავლასა წმინდის ნინოსა (წმინდა, II-1770). 58. მათე მახარებელი

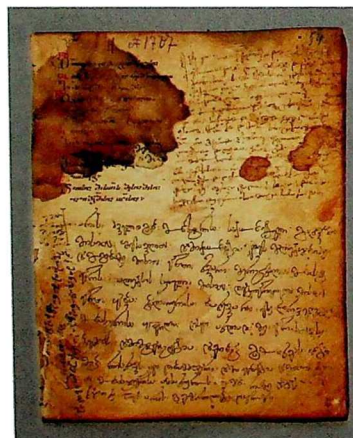
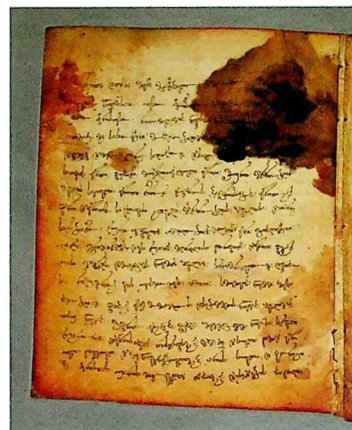
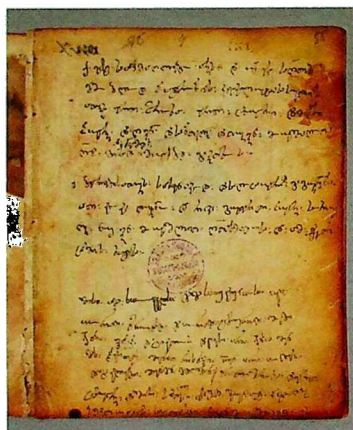
56. სურის ოთხთავი (ზეც, II-1770). 58. იოანე მახარებელი და პროხოვრე

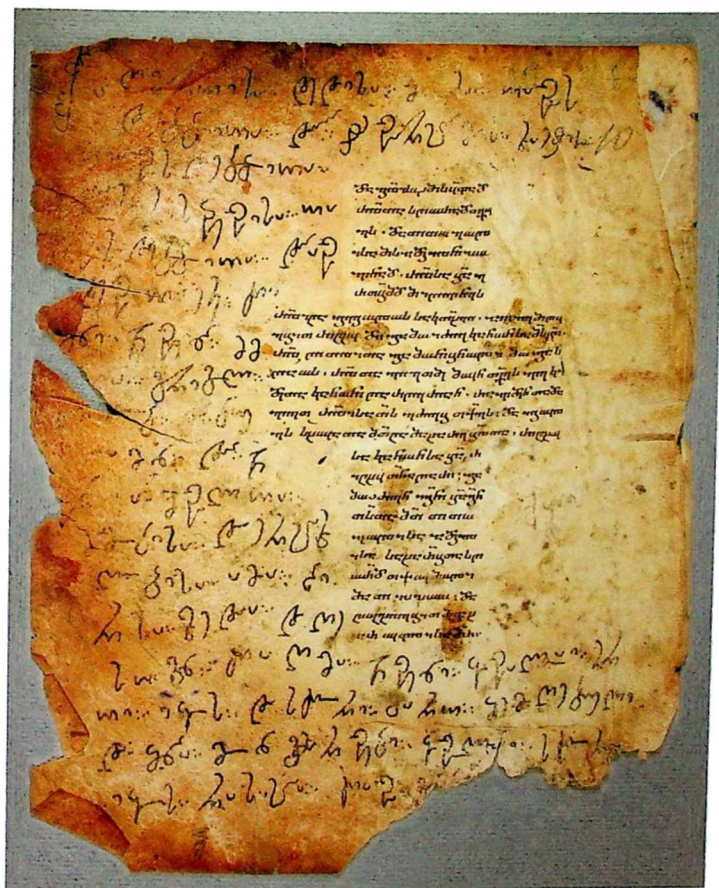
57. სორის თთბავი (ხეც, H-1770).
სახარების დასაწყისის გაფორმება

58. სორის თთბავი (ხეც, H-1770).
68. ლუკას სახარების დასაწყისი.

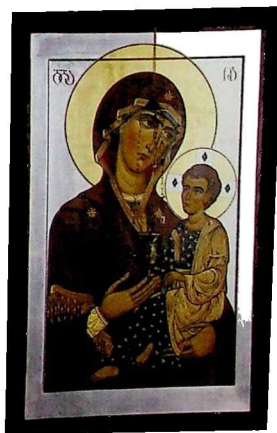
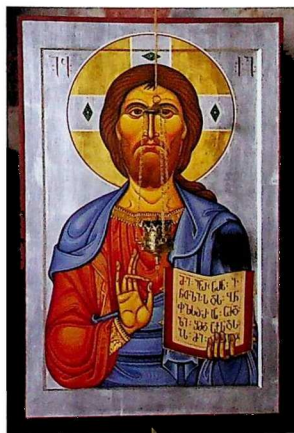
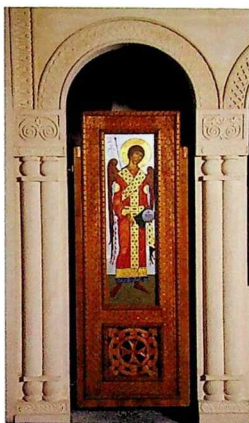
59-62. სოკრის მოთხრობი (ხეც, H-1770). ანდრეი-მინანდერები

63. Լեւոնի մանուշգն (1690, H-1770). ձեզգրի

64. ეკლესიის აღსაღლის კარი

65-68. ეკლესიის კანკელის ზატები

სორის ეკლესიის სიძველეთაგან ერთი ნაწილი ადრევე გაუტანიათ: XX საუკუნის დასაწყისში ტაძარში უკვე აღარ იყო პ. უვაროვას და ო. მინდელის მიერ 1890-იან წლებში აღნუსხული ხელნაწერები – მოხატულობით შემკული სახარება და დიდი ტანის გულანი, რომელსაც მრავალი ისტორიული მინაწერი ჰქონია, აგრეთვე წმ. გიორგისა და მთავარანგელოზის ხატები, ნაქარგობები.

ასწლეულების მანძილზე სორის ტაძარი დაზიანდა. მის ინტერიერში ბოლო დრომდე იდგა ხის საგანგებო კონსტრუქცია ძლიერ დაზარული კამარის საბჯენად. ნაპრალებიდან ჩამოსულმა წყალმა მხატვრობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩამორეცხა ან დააზიანა.

სორის დაზიანებული ეკლესიის აღდგენა 2006 წელს დაიწყო (რესტავრატორი მ. ანდრიაძე). აღდგა ეკლესიის დაზიანებული კედლები, საგანგებო საჭიმებით გამაგრდა დაზარალი კამარა, მოიხსნა კამარის საბჯენად XIX საუკუნეში გამართული ხის მასივური კონსტრუქცია, რომელიც ეკლესიის მთელს ინტერიერს ფარავდა, ნაგებობა თუნუქით გადაიხურა; კეთილმოეწყო ტაძრის შემოგარენი, მის უშუალო სიახლოვეს, დასავლეთით აიგო ახალი სამრეკლო. მომდევნო, 2007 წელს რესტავრატორთა ჯგუფის მიერ ა. გოგლიძის ხელმძღვანელობით განხორციელდა ფრესკების სრული კონსერვაცია. საკურთხეველში გაიმართა ქვის ახალი კანკელი, დაინერგა ხატები. ეს სამუშაოები ზურაბ კერვალიშვილის, ირაკლი კერვალიშვილის და მინდია მინდელის შემწეობით განხორციელდა. 2009 წლიდან ნიკორწმინდელი მიტროპოლიტის ელისეს ლოცვა-კურთხევით სორის ეკლესიაში აღდგა ღვთისმსახურება.

ლიტერატურა სორის ეკლესიისა და მისი სიძველეების შესახებ

- ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (თბილისი, 1973).
- M. Brosset, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848* (St.-Petersbourg, 1851), XII-e rapport, p. 65-66, 90.
- О. Миндели, Селение Сори (Рачинского уезда Кутаисской губернии, *Сборник Материалов по Описанию Местностей и Племен Кавказа*, вып. XIX (1894), с. 34.
- П. Уварова, Христианские памятники, *Материалы по Археологии Кавказа*, вып. IV (1894), с. 117-118, 120, рис. 94, 95, 96.
- ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში 1919 და 1920 წწ. (თბილისი, 1963), გვ. 24-38.
- ს. კაკაბაძე, წინასწარი ცნობა დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ, საისტორიო კრებული, წ. IV (1929), გვ. 102-111.
- გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VIII (1935), გვ. 314-322, ტაბ. XIV, XVI.
- საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (*II კოლექცია*), შედგენილი და დასაბეჭდად მომზადებული ე. მეტრეველის მიერ (თბილისი, 1950), გვ. 136-137.
- ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტიუმი. VI-XIV სს. (თბილისი, 1964).
- ო. სოსელია, რაჭის სათავადო, კრებული: საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, I (თბილისი, 1970).
- შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია (თბილისი, 1971), გვ. 335-336, ტაბ. 157, 158.

- ო. სოსელია, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (თბილისი 1973), გვ. 68-120.
- ვ. ბერიძე, ქართული ნაქარგობის ისტორიიდან. გარდამოხსნები (თბილისი, 1983), გვ. 42-43.
- ი. ჭიჭინაძე, სორის ქტიტორთა გამოსახულებანი, მნათობი, 1975, №2, გვ. 178-182.
- თ. ბერაძე, რაჭა ფეოდალურ ხანაში, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V (თბილისი, 1975).
- Г. Алибегашвили, *Светский портрет в Грузинской средневековой монументальной живописи* (Тбилиси, 1979), с. 58-60.
- ი. ჭიჭინაძე, სორის მოხატულობა (თბილისი, 1985).
- И. Чичинадзе, Палеологовское искусство и грузинская живопись (конец XIII – первая пол. XIV вв.), *Византиноведческие этюды* (Тбилиси, 1991), с. 133-138.
- გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები (თბილისი, 1994), გვ. 215-224.
- მ. ნიკოლაიშვილი, ქუთაისის მუზეუმის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, კრ. XIII (2001).
- ვ. გობეჯიშვილი, რაჭის მონასტრები (თბილისი, 2006).